

**ПОХОДЖЕННЯ СКАРБІВ ГАРАЛЬДА ГАРДРАДИ:
ДО ДИСКУСІЇ ПРО «ПОЛЮТАСВАРФ».**

Візантія приваблювала різноманітними благами вояків з далеких країн, зокрема, в X-XII ст. – зі Скандинавії. Багата країна, Візантія була відома тим, що вояки в ній могли отримати платню за свою справу в двадцятіро більшу, ніж на Русі¹. Східна Римська імперія давала притулок вигнанцям, можливість звеличитися честолюбцям, шанс довести свою звитягу та талан тим, хто прагнув приєднатися до лав славетних вояків скандинавських саг. Поміж усіх цих припад, найчастіше у скандинавських джерелах йдеться саме про можливість збагачення, зокрема шляхом, розуміння якого є досі проблематичним – „полютасварф”. Метою цієї розвідки є встановлення явища, яке криється під цим давньоскандинавським терміном. Його місця серед інших відомих засобів збагачення скандинавських військових найманців у Візантії.

Термін „полютасварф” (pólútasvarf) є гапаксом, тобто у відомих джерелах його вжито лише одного разу. Ісландський збирач саг XIII ст. Сноррі Стурлусон так переповів про вигоди казкових багатств норвезького конунга Гаральда Гардроди (1047-1066 рр. правління), колишнього верінга, тобто найманця у Візантії: „Когда Харальд прибыл в Хольмгард (Новгород – О.Л.), Ярицлейв (князь Ярослав Володимирович, Ярослав Мудрый – О.Л.) принял его отменно хорошо. Он провел там зиму и получил в свое распоряжение все то золото, которое прежде посылал туда из Миклагарда (Константинополя – О.Л.), и самые разные драгоценности. Там было столько добра, сколько никто в Северных Странах не видал в собственности одного человека. Харальд трижды ходил в обход палат (pólútasvarf), пока находился в Миклагарде. Там было в обычае, что всякий раз, когда

умирал конунг греков, веринги имели право обходить все палаты (pólútir) конунга, где находились его сокровища, и каждый был волен присвоить себе то, на что сумеет наложить руку” (пер. А. Я. Гуревича: Сага о Харальде Суровом, XVI).

Перша спроба інтерпретації pólútasvarf належить самому Сноррі Стурлусону. Слово (сене якого було забуто вже у XIII ст.) Сноррі зрозумів через латинське palatium – палац (в Геймскрінлі: polota, pollitta, pólútir). Svarf було перекладено як „кружляння”. Тож Сноррі пояснив увесь вираз як традицію верингів після смерті візантійського імператора обходити весь імператорський палац і виносити всі коштовності, що знайдуть. Далі Сноррі підрахував, що протягом служіння у Візантії Гаральда змінилося три імператори, тож Гаральд тричі приймав участь у цьому дійстві.

Вада розрахунків Сноррі була лише в тому, що з трьох імператорів номер тільки Михайл IV². Наслідком триразової участі в пограбуванні палацу, за версією Сноррі, стали великі багатства Гаральда, які він переслав з вірними людьми руському князю Ярославу.

З інших джерел про традицію пограбування будь-якими вояками імператорського палацу нічого не відомо, та й важко уявити собі таке в умовах візантійського суспільства. Тим не менш, згадка у досить інформативному джерелі про цей звичай, який не перетинається з відомими фольклорними сюжетами, змушує шукати пояснення. Ісландський дослідник історії варангів С. Бьондаль зробив три такі спроби, пов'язуючи звичай із руським походженням перших варангів-варягів.

Найперше С. Бьондаль інтерпретував pólútasvarf через слов'янське „палатний збір”, тобто, йдеться не про обхід всього палацу, а про обхід певних палат, спеціально для цього облаштованих³. Втім, це пояснення знову ж таки спирається на гіпотезу Сноррі про візантійську традицію. Ідея Сноррі настільки життєздатна, що С. Бьондаль навіть був схильний вважати, що певні обмежені форми грабунку були дозволені варангам Палацу. Єдиним прикладом цього може виступати скинення Михаїла V Калафату та пограбування поветалими Влахернського палацу 1042 р., але все ж це виняток (як це визнав і С. Бьондаль). В.Г. Васильєвський⁴, О.О. Ридзевська⁵ та Т.М. Джаксон⁶ також прийняли цей випадок за вдале пояснення появи фрагменту про pólútasvarf. При цьому Т.М. Джаксон пізніше була більше схильна до версії участі Гаральда в збиранні податку на Русі та у Візантії⁷.

У другій гіпотезі С. Бьондаль звернувся до думки про участь Гаральда в збиранні податків. Слово pólútasvarf у цьому випадку другим коренем мало також давньоруське „сборь”, але першим – дієслово „получить”⁸. Таким чином північне джерело обробило руський вислів, який стосувався цього процесу. Пізніше ісландський дослідник відмовився від цієї своєї версії.

Більш популярною стала інша „податкова” гіпотеза, яка пов’язує *rólútasvarf* із відомою з 9-го розділу „Управління імперією” Константина Багрянородного формою збирання податку на Русі X ст.: „Когда наступит ноябрь месяц, тогчас их [росов] архонты выходят со всеми росами из Киава и отправляются в полнодия (полѹдѣа – О.Л.), что именуется „кружением” (уѣра – О.Л.), а именно – в Славинии вервиалов, другувитов, кривичей, севериев и прочих славян, которые являются пактиотами росов. Кормясь там в течение всей зимы, они снова, начиная с апреля, когда растает лед на реке Днепр, возвращаются в Киав. Потом так же, как было рассказано, взяв свои моносылы, они оснащают [их] и отправляются в Романию” (пер. Г.Г. Лігавріна). Пояснення етимології слова *rólútasvarf*, засноване на полюдді, було запропоновано А. Стендер-Петерсоном. *Rólútasvarf* за ним складається із викривленого давньоруського терміну „полюдь” та його скандинавського пояснення *svarf* – „кружляння”⁹. Аналогічною конструкцією є термін *stólkonungr*, що зустрічається у сагах (*Hallfredar saga*, в якій *stólkonungur* у Міклагарді служив Грісс Семінгссон¹⁰) як позначення візантійського імператора та виводиться з руського „стольный князь”¹¹.

Попри цю цілком вдалу етимологію, непереконливою є реконструкція А. Стендер-Петерсоном подій, пов’язаних із збагаченням Гаральда. На думку шведського вченого, свої здобутки від *полногасварфу* Гаральд отримав не у Візантії, а в ті два недовгі періоди, коли він перебував на службі в Ярослава (1031-1033, 1043-1045 рр.) та приймав участь у справжньому руському полюдді. При цьому А. Стендер-Петерсен схильний вважати, що перший період ліпше відповідає даним саги.

Дж. Шепард¹² розвинув гіпотезу А. Стендера-Петерсена: за свідченням Кекавмена, Гаральд прибув до Константинополя в правління Михаїла IV, тобто не раніше 11 квітня 1034 р. Найближчі дії проти піратів (в яких, відповідно до саг, приймав участь Гаральд) також відбувались 1034 р. За інформацією Іоанна Скілиці та Георгія Кедріна, у вересні сарацини захопили Міри Лікійські (*Cedr. II, 511*) та здійснивали морські напади на Кікладські острови (*Cedr. II, 512*), проте до кінця року Іоанн Орфанотроф, найвпливовіший константинопольський сенатор, вже побував в Мірах, отже, вони були відбиті. Про цей факт Скілиця не сповістив, що можна пояснити його бажанням приховати будь-які позитивні дії Орфанотрофа. Дж. Шепард робить наступний висновок: Гаральд перебував на службі в Ярослава у 1031-1034 рр., тобто три зими. А оскільки класичне полюддя проходило, за Константином Багрянородним, з початку листопада до квітня, то Гаральд встиг прийняти в ньому участь три рази ще у перше перебування у Києві.

С. Бльондаль протиставив версії А. Стендер-Петерсена неспростовну хронологію: в 1030-х рр. Гаральд, 16-19-літній дружинник-варяг, був ще занадто молодим, щоб очоловати полюддя, а в 1040-і рр. мав замало часу, фактично – один рік для збору

полюддя, і зовсім не мав часу для перетворення зібраного таким чином хутра та, як аргументовано доводить О. Галенко¹³, рабів у гроші, адже для цього необхідно було знову ж таки вирушати до Константинополя. До цього могли додатися відомі складнощі із перетворенням руських товарів саме на гроші у великих сумах на візантійському ринку¹⁴. Жодне із тих джерел, що згадують казкові багатства Гаральда (Adam Brem. III, 13: „Історія про давніх норвезьких королів” Теодоріка та „Огляд саг про норвезьких конунгів”) не виказують їхнє руське походження – лише грецьке¹⁵.

Та є більш важливий аргумент. Збагачуючись через полюддя, Гаральд порушував князівський привілей. Крім того, ми не знаємо, чи збереглося київське полюддя після введення погостів на Русі другої половини X ст., що фактично було адміністративно-податковою реформою та частково позбавляло полюддя економічного змісту. Відомо лише, що воно відроджується, за літописними та актовими даними, в окремих землях як форма експлуатації князівських доменіальних володінь, в кінці XII ст. (є згадки щодо полюддя у Ростовській землі 1190¹⁶ та 1201¹⁷ рр.), воно також згадується в Литовському князівстві як підношення наміснику волості під час її об'їзду.

Концепція Л.В. Черепніна про данинну систему васальних відносин на ранній стадії феодалізації на Русі, яка сама по собі викликає нарікання деякого з сучасних дослідників¹⁸, допускає можливість того, що Гаральд отримав право збору данини з певної території. Але навіть якщо Гаральд мав змогу приймати участь в полюдді і якщо він встиг перетворити на гроші зібране хутро та рабів, все одно жодний регіон Русі не міг дати йому багатств, які були б нечувані на півночі Європи. Рівень розвитку економіки Північної та Східної Європи тоді був приблизно однаковим. Джерела ж підкреслюють саме казковість багатств Гаральда, яку, якщо це так, можна пояснити лише їх південноєвропейським походженням.

Субкультура північних найманців почала формуватися ще в часи існування полюддя. Тож етимологія А. Стендер-Петерсона є цілком правомірною. Але на що може вказувати цей термін стосовно діяльності варангів у Візантії? І тут принагідною є третя гіпотеза С. Бьондаля. Візантійський уряд використовував варангів для збору податків у „гарячих точках”, місцях, де не діяли традиційні засоби оподаткування. Для самих варангів це якраз і було аналогом руського полюддя-pólitásvarf'u. За свідченням С. Бьондаля, слово varf' має ще одне значення, не враховане А. Стендер-Петерсоном, - „насилля, грабунок”¹⁹. Ця етимологія додає впевненості й висновкам О. Галенко щодо руського “полюддя” як полювання на людей. Константин Багрянородний вказав на візантійський змістовний аналог – *ѳіра*, і джерела підтверджують його існування. Єпанагога Василя I та Лева VI (VII, 8) забороняла посадовцям вирушати на довгі подорожі чи так звані *ѳіра* без особливого розпорядження. Вочевидь, імператори боялись, що в екстремальних умовах зібрані таким чином податки, а фактично – трофеї, пройдуть поза скарбницю. Але такі

приниси рідко мають ефект, і не дивно, що в середині XI ст. ватажок варантів, який діяв у кількох багатих провінціях імперії, міг за допомогою гіри здобути такі статки, які для Скандинавії чи Русі були надзвичайними.

Дослідники нечасто згадують з цього приводу інші редакції „Саги про Гаральда”. Редакція, вміщена до „Fagrskinna”, не згадуючи слова *rólfatasvarfi*, дає інше пояснення багатству Гаральда: „Харальд пробув несколько зим в Африке: взял он там много золота и всякого рода драгоценных сокровищ и ценных камней, и всю добычу, которую он брал и которая не нужна была его рати, он посылал ... во власть и на хранение Яриштейву конунгу. Собралось там большое богатство, как и должно было быть, когда он грабил в той части света, которая всего богаче золотом и серебром, и совершил так много...” (пер. О. Ридзевської²⁰). Під час перебування Гаральда у Візантії її війська не вели жодних операцій в Африці. Гаральд міг приймати участь у сирійських та сицилійських кампаніях 1030-х рр., де йому діставалися й трофеї, й можливість зібрати перші податки на щойно відвоєваних землях. На напівлегальний статус такого „збору податків” непрямо вказує й надзвичайна рідкісність терміну, який його детермінує.

Джерела ведуть мову й про інші засоби збагачення Гаральда.

Одна з редакцій саги про Гаральда розкриває умови, за якими Гаральд повинен був віддавати імператорові частину здобичі, отриманої під час походу, власне 100 марок з кожного захопленого корабля²¹, що мало б відповідати майже 6 ліграм золота на візантійську монету. Ці умови, вірогідно, ще часів боротьби з піратами в Егейському морі в 1030-х рр., також залишали простір для зловживань. „Fagrskinna”: „Первое, в чем обвиняли Харальда, - что он присвоил себе то золото, которое принадлежало конунгу греков, и не выплатил, как полагалось по закону, и сам взял себе больше, чем конунг положил ему. Говорили, что в то время, когда он был над ратью конунга, золото не шло с галсий” (пер. О. Ридзевської²²).

Це пояснює і необхідність відправляти багатства до київського князя на зберігання, і ув'язнення Гаральда разом із його соратниками Гальдором Сноррасоном, сином ісландського законоговорителя Сноррі Торгрімсона, першим оповідачем саги про Гаральда, та Ульфом Оспаксоном, майбутнім конюшим короля Гаральда. Вірогідно, що обидва були офіцерами в загоні Нордбрікта (під цим іменем Гаральд був відомий у Візантії за Сагою) та приймали участь у його зловживаннях²³. За сагою імператриця Зоя звинуватила Гаральда у присвоєнні того, що мало належати імператорові. Не братимемо до уваги явно белетристичну версію про роман Гаральда з царівною Марією. Додатковим мотивом й причиною для ув'язнення Гаральда могло стати звільнення та повернення до імператорської милості за часів Михаїла V Георгія Маниака, особистого ворога та колишнього начальника варанга-норвежця. На думку С. Бльондаля, саме він міг

ініціювати справу проти Гаральда²⁴. З іншого боку, Густав Штурм²⁵ ще 1884 р. висловив думку, що ув'язнення не було, оскільки про нього мовчить Ксакамєн, візантійський автор, який згадує Гаральда особисто та коротко змалював перебування того у Візантії²⁶.

Після скинення Михаїла Гаральд повинен би бути багато обдарованим імператрицею Зоєю як активний діяч її приходу до реальної влади. Михаїл Пселл особливо підкреслює неадекватну шедрість імператриці, якою могли користуватися ті, хто здобував її прихильність. „Но эти богатства были не дарованы, а разграблены и расхищены, а все происходящее и высочайший взлет на самом деле оказались началом упадка и унижения государства.” (Хронографія. Зоя и Феодора, VII; пер. Я. Любарського).

Отже, якими могли бути витoki багатств Гаральда Гардреди? Джерела прямо вказують на значні здобутки від боротьби з піратами, грабунку захоплених Гаральдом міст „Африки”, під якою потенційно можуть критися усі провінції, на території яких відзначився Гаральд: Сирія, Сицилія, чи навіть Македонія. Безумовно, мали місце і пограбування палацу під час перевороту 1042 р., і подарунки новій імператриці тим, хто приймав участь у цьому перевороті. Проте *pólitasvarf* описується Сноррі як неодноразове явище, таке, що вимагало періодичного приховування своїх здобутків. Тому, а також завдяки асоціації із давньоруським полюддям, найбільше воно відповідає діям найманців у підкорюваних провінціях. Крім того, скандинавське поняття *pólitasvarf* виражає глибокі протиріччя, які поставали між імперським розумінням головної мети війни за встановлення візантійської влади в Сирії та на Сицилії, і завданнями, які ставили перед собою найманці-скандинави.

*Статтю присвячено загальній проблемі грошових виплат та інших матеріальних заохочень у візантійській армії XI ст. Зокрема йдеться про походження скарбів, отриманих молодим Гаральдом Гардрадом, коли він був верінгом у Візантії. Рішення може бути знайдене в етимології скандинавського терміну *pólitasvarf*, який, на думку автора, позначав напівлегальне збирання податків на територіях, що знаходились в зоні військових дій.*

*Article deals with the general problem of payments to the troops and other material inducements in Byzantine army in the XI cent. Particularly it is dedicated to the case of young Harald Hardrada as væring in Byzantium and the sources of treasures he earned there. Solution can be found in the meaning of the scandinavian term *pólitasvarf*, concentered to be a kind of half-legal tax gathering from the territories under military actions.*

Примітки:

1. Луговой О.М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X-XII ст. // Дриновський збірник. – Харків-Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2008. – Т. II. – С. 108-114.
2. Shepard J. A note on Harold Hardrada: the date of his arrival at Byzantium // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 22. – S. 146
3. Blöndal S. *The Varangians of Byzantium: an Aspect of Byzantine Military History / Transl., revised and rewritten by B. Benedikt.* – N-Y, 1978. – P. 80
4. Васильевскій В. Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ // *ЖМНП.* – 1875. - № 2 – С. 445-447
5. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв. (материалы и исследования). – С. 157
6. Джаксон Т.Н. О термине *polítasvarf* у Снорри Спурлусона // *Норна у источника судьбы.* – М., 2001. – С. 106-113
7. Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – М., 2000. – С. 141
8. Blöndal S. *The last exploits of Harald Sigurdsson in Greek service: a chapter from the history of the Varangians // Classica et mediaevalia*, II (1). – 1939. – P. 10
9. Stender-Petersen Ad. *Études Varègues // Classica et mediaevalia*, III. – 1940. – P. 14-19
10. Прицак О. Походження Русі. – Т. II. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К.: Інститут східознавства ім. А. Кримського, 2003. – С. 280-281.
11. Blöndal S. *The Varangians of Byzantium.* – P. 177
12. Shepard J. *Op. cit.* – S. 145-150
13. Галенко О. Три загадки Константина Багрянородного про „полюддя“ // *Ruthenica*, 3. – 2004. – С. 48-67
14. Домановський А.М. Окремі елементи зовнішньо-торговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави // *Археологія.* – 2005. - №2. – С. 34-46
15. Джаксон Т.Н. О термине *polítasvarf* ... – С. 108-109
16. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ, Т.1 – М., 1962. – Кол. 408-409; див. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1993. – С. 277-278.
17. Львовская летопись, ч. I, 6709 // ПСРЛ, Т.20(1). – СПб, 1910. – С. 141
18. Фроянов И.Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. – М.-СПб., 1995. – С. 51
19. Blöndal S. *Quelques notes sur le mot polítasvarf // Classica et mediaevalia*, IV. 1941. – P. 96-97
20. Рыдзевская Е.А. Указ. соч. – С. 55
21. Там же. – С. 157
22. Там же. – С. 57
23. Blöndal S. *The last exploits...* – P. 13
24. Blöndal S. *Op. cit.* – P. 7-8
25. Див.: Blöndal S. *Op. cit.* – P. 6
26. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. / Пер. с гр. и комм. Г.Г. Литаврина. – М.: Наука, 1972 – С. 283